

**Взаємовідносини Новослобідського козацького полку
з запорізьким козацтвом (1753–1764 рр.)¹**

Запоріжжя періоду Нової Січі було складним організмом, дієвим і ініціативним, який перебував у стані постійних зв'язків з цілим комплексом союзників, суперників чи просто сусідів. Одним з таких контрагентів запорожців був Новослобідський козацький полк – військово-адміністративне формування російської абсолютистської держави. Взаємовідносинам запорізького козацтва з Новослобідським полком не приділено достатньо уваги в історичних дослідженнях, тому в своїй доповіді ми хотіли б висвітлити деякі моменти цих відносин.

Новослобідський козацький полк (1752–1764) був створений російським урядом в північній частині Запорізьких Вольностей, а саме в північно-західному кутку Бугогардівської паланки [2, с. 85-86]. Російський уряд не питав думки запорожців щодо заснування полку на їх території.

Полк виник внаслідок компромісу російської влади і українського населення. Російський уряд у 1751 році утворює в так званих “Задніпровських місцях” військово-поселення – Нову Сербію. Надаючи землі під Нову Сербію, російська влада вважала ці землі незаселеними. Але насправді на цих територіях вже були засновані поселення і тут жили люди – переважно українці, вихідці з Миргородського і Полтавського полків. Це населення планувалося пересилити в Малоросію, але воно починає чинити опір і тікає за кордон або на Запоріжжя. Щоб не допустити цих втеч і освоїти прикордонні території, 18 серпня 1753 року російський Сенат прийняв рішення відвести для українського населення 20-верстну зону на південь від Нової Сербії та сформувати з них Новослобідський козацький полк за рахунок запорізьких земель [, с. 125-127].

Верховне командування полку і вище російське командування на півдні України протягом 1753–1764 рр. дислокувалося у фортеці Св. Єлизавети. Територію полку було поділено на сотні, на чолі яких стояли сотенні отамани. Землю під поселення козакам та членам їхніх родин уряд надавав за умови несення військової служби. Полк використовувався урядом для боротьби з гайдамацтвом і для забезпечення прикордонної служби. Козаки Новослобідського полку залучалися також до ведення розвідувальної

¹ Стаття була опублікована: Дідик С.С. Взаємини Новослобідського козацького полку із Запорозьким козацтвом (1753–1764 роки) // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАНУ.– Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – Вип. 3. – С. 200–204.

діяльності. 22 квітня 1764 р. це формування було реорганізовано у Єлисаветградський пікінерний полк у складі Новоросійської губернії [5, с. 351-352].

Але новоприбулі не обмежилися територіями, наданими Сенатом під заснування полку. Так, козаки Новослобідського полку, а особливо старшина, самовільно починають захоплювати угіддя запорожців. У 1754–1755 роках деякі слобідські чини зайняли чудові землі поблизу Великого і Малого Інгулу, по обидва боки двох невеликих річок Самоткань і Домоткань (пізніше Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії), де справданна були так звані верхньодніпровські зимівники запорожців. Новослобожани спершу вдовольнилися лише тимчасовим володінням землі, не утискаючи запорожців. Але згодом свавільно зайняли ці землі. Командування полку мотивували ці захоплення тим, що саме ці зимівники були притулками волоцюг і гайдамаків, переконували заснувати роз'їзди не з запорожців, а з козаків Новослобідського полку [9, с. 329]. Для більш надійного контролю над колишніми запорізькими неосвоєними територіями були побудовані численні форпости – по ріки Міус і Корабельну. Одна з головних функцій цих форпостів полягала в розшуку й затриманні селян-утікачів, а також у боротьбі з гайдамаками [2, с. 85-86].

Запорізькій Кіш намагався легітимними заходами добитися правди – він посилав скарги до гетьмана К.Розумовського, в Київську губернську канцелярію, в Сенат. В 1755 році Кіш скаржився в Київську губернську канцелярію на наїзди, грабунки і утиски від прибульців, і просив “о невезде новослобожан в дачи войсковые и селения хуторов у речки Самоткань“. Запорожці в своєму проханні апелювали до указу імператриці, за яким під Новослобідський полк виділено угіддя “с вершины Самоткани до устья Домоткани через степь, и по самую реку Самару; отмеженово и грани поделано, якие грани от самой реки Самоткани и переписаной Домоткани на степу как на три версты стоят и по те же грани Новопоселенного Слободского полку обывателям владеть было должно.” Та незважаючи на указ імператриці, додавали запорожці, новослобідські поселенці продовжують далі освоювати землі запорожців, засновують свої хутори, спустошують байраки і ріки. Командир новослобідського козацтва генерал-майор Глебов вимагав перенесення запорізьких зимівників на річці Самоткані, начебто вони знаходяться на території Новослобідського полку. Але Кіш наполягав, що він не отримувал наказу від Київської губернської канцелярії про переселення запорізьких зимівникоі за Самоткань [1, с. 613-614].

В тому ж 1755 році запорожці виряджають делегацію до Петербурга, до самої імператриці, прохаючи розглянути питання про межі запорізьких земель, закріпити за військом те, чим фактично воно володіє, і на ті землі видати йому дарчу грамоту. І тільки

в 1756 році Сенат розглянув цю справу, але рішення Сенату було не на користь запорожців. Кіш посилався на досить давні документи, на підставі яких він володів запорізькими територіями, а саме гетьманські універсали 1655 року та царську грамоту 1688 року. Але цих документів по архівах не було знайдено. Тому російський Сенат поставив під сумнів право запорожців володіти тими землями, які вони вказують в своїх проханнях. Було вирішено описати запорізькі володіння і скласти карту [7, с. 66-67].

Опис планували провести в 1757 році в присутності депутатів від зацікавлених сторін – від Запоріжжя, від Гетьманщини, від Новослобідського полку та Нової Сербії. Але головний начальник Нової Сербії та командир Новослобідського формування генерал Глебов саботував опис, посилаючись на те, що в нього на службі немає геодезиста й інженерів, а тому опис не може відбутися [9, с. 330-331].

В 1758 році Січ відправляє нову депутацію до Петербурга. Мета депутації полягала в закріпленні і офіційному підтвердженні прав Війська Запорізького на володіння землями. В своїх клопотаннях запорожці посилаються на карту інженер-полковника де Боксета, складену в 1740-х роках. 10 березня 1759 року “височайший указ” велів знову провести опис всіх запорізьких земель і виконати наказ від 1 квітня 1756 року. Для проведення опису і складання карти краю Сенат виряджав геодезиста, інженер-прапорщика Івана Ісленьєва [9, с. 331-333].

Опис мав початися в серпні 1759 року, але знову починається його саботування і затягування зацікавленими сторонами. Не одразу призначило своїх депутатів начальство Новослобідського полку, яке прагнуло розширити території полку аж до Дніпра і приєднати засновані запорожцями села – Кам'янку і Романкове. Не поспішав відправляти малоросійських депутатів і гетьман К.Розумовський; його депутати прибули на Січ тільки в жовтні [9, с. 336-337]. Зрештою, після низки листувань запорожців з командиром новослобідського козацтва бригадира М.Муравйовим (який замінив І.Глебова на цій посаді), потрапивши особисто до нього на прийом запорожці взнали, що нарешті депутатами від Новослобідського полку призначені поручик Астраханського гренадерського полку князь Волконський, обозний Новослобідського полку Михалча та козацькі сотники Чечель і Авраменко [9, с. 333-334, 337-338].

Бригадир М.Муравйов наказав обозному Михалчі всупереч сенатського указу, який велів надати новослобідському козацтву територію на двадцять верст від кордону Нової Сербії, відміряти землі більше ніж на сорок верст. Через це сталися непорозуміння між запорізькими і новослобідськими депутатами. Коли запорожці відправили до М.Муравйова посланця з вимогою пояснити, на яких підставах до Новослобідського формування приєднують ці нові території. Нічого не пояснюючи, бригадир наказав

заарештувати посланця. А Кошу пояснив цей арешт зухвалою поведінкою гінця. М.Муравйов продовжував зтягувати опис і поклопотався про це перед Сенатом. В листопаді 1759 року новослобідські депутати фактично самі описують запорізькі землі і встановлюють кордон від річки Саксагані з урочища Житлової Балки прямо на могили Близнюки, а від тих відрізали всі верхів'я сурські з усіма балками й байраками і провели кордон до Дніпра вище села Романкове, тобто розширили території Новослобідського полку, захопивши майже весь майбутній Верхньодніпровський повіт. Слобідські сотники всім жителям своїх слобід – Пушкарівської й Глинської дозволили користуватися байраками. А якщо старшина чи козаки кодацької паланки будуть чинити опір, то їх будуть арештувати і до фортеці Св. Єлизавети відправляти [9, с. 338-341].

Втративши терпець, геодезист Ісленьєв доповів у Сенат, що описав усі землі, від Січі до слобідського рубежу, лише при запорізьких депутатах. Сенат грамотою від 19 січня 1760 року наказав цей опис скасувати і розпочати новий при всіх депутатах, й описати землі з обох боків нижнього Дніпра, навіть на кримській стороні [9, с. 340-341]. В нас є підстави вважати, що і цей опис не було проведено за правилами, оскільки 27 грудня 1761 року Сенат видає наступний указ про опис “Задніпровських” земель та угідь при депутатах від різних зацікавлених сторін. Наказано повернути Запорізькому війську захоплені в нього угіддя і без санкції уряду не захоплювати ці землі [6].

Поруч з легальними заходами по відстоюванню своїх прав на володіння землями, січовики проводили дрібну партизанську боротьбу проти Новослобідського полку, та іноді проти Нової Сербії. Напевно більш радикальна частина запорожців без відома січової старшини вирішила помститися чужинцям та прибульцям. Так, ще в 1755 році запорожці вчинили напад на домотканські поселення новослободжан. В 1760 році на слободу Новослобідського полку Плетений Ташлик напали гайдамаки та запорожці і запалили її. В 1761 році на слободу Орел здійснив напад Бугогардівський полковник з запорожцями, пограбували і розігнали людність. В цьому ж 1761 році, як репортував бригадир Муравйов, запорожці напали на слободу Пушкарівку, і за цей рік забрали у новослободжан сто тридцять волів. Але хочемо зауважити, що і новослободжани відбирали худобу в запорожців, чинили напади на торгівельні валки, таким чином перешкоджали торгівлі запорожців [10, с. 272-273, 270], заарештовували запорожців, не давали можливостей користуватися своїми угіддями [1, с. 628-630, 636].

Згодом зневірившись в можливості мирним шляхом відстояти свої права на володіння територіями, Кіш вирішив взятися за зброю. В квітня 1763 року на військовій раді запорожці на підставі височайших указів, якими дозволялося прибульців і зайд висилати з володіннь війська, вирішили висилати з запорізьких територій самовільних

поселенців з числа слобожан, котрі перетнули свої кордони й поблизу запорозького Гарду за п'ятдесят верст від їхнього кордону осіли й завели свої господарства.. Цей наказ Коша виконав бугогардівський полковник Дем'ян Семенович на прізвисько Деркач. Він їздив з козаками до поселень заснованих на запорозьких землях в урочищах Лиса Гора на ріку Чорний Ташлик і Піщаний брід. Осадчий першого села Андрій Гридин пред'явив полковнику білет, виданий йому ще в 1757 році з управління фортеці Св. Єлизавети, на право поселення виходців з Польщі і Молдавії православного віросповідання і розкольників під головною командою Слобідського полку. Полковник білет відібрав, мешканців вигнав, хати з майном спалив. Про це скоро дізнався Сенат і зажадав пояснень від Коша, для чого було послано Новослобідського полкового суддю Бутовича [9, с. 382-383].

З приходом до влади імператриці Катерини II позжавливаються процеси освоєння і заселення півдня. Таким чином повинні були розширитися й ті поселення, які були закладені на землях запорожців, а отже перейти далеко за кордон, проведений у 1750-х роках між Слобідським полком і запорізькими військовими угіддями. 11 липня 1763 року імператриця призначила замість вдстороненого від влади командира І.Хорвата генерал-поручика Мельгунова. Під владу Мельгунова були передані не тільки Новосербське і Новослобідське поселення, а й ландміліцейський корпус і Українська лінія. Новий командувач хотів домовитися з запорожцями. Для завершення всіх суперечок і непорозумінь він хотів точно визначити кордони запорізьких і підвідомчих йому земель. У вересні 1763 року він просив Кіш прислати обізнаного в цьому плані старшину в допомогу його інженер-майору Седякіну, котрому доручили знімання і опис всього краю [9, с. 381].

Незважаючи на гострі конфлікти на поземельному ґрунті, боротьбу за угіддя, взаємні наїзди, відносини новослобідського козацтва і запорожців не були однозначними. Між ними було і співробітництво, і спільні торгівельно-економічні інтереси.

І козацтво Нової Січі і новослобідське козацтво служило одній державі, виконувало одні і тіж функції, пов'язані з охороною державних кордонів і прикордонних територій. Під час несення військової та прикордонної служби земельні суперечки віждходять на вторий план. Так, січові та новослобідські козаки співпрацюють при проведенні розвідувальних місій за кордоном і на прикордонних територіях, діляться та обмінюються таємною інформацією, вчаться один у одного. Так, у жовтні 1758 року розвідника від новослобідського козацтва сотника В.Кошевенка з Січі в Очаків супроводжували запорозькі провідники і на човні переправляли його до місця призначення [3, с. 287-288].

В боротьбі з гайдамацтвом ми також зустрічаємо співпрацю січовиків і новослобідських козаків. Коли гайдамацький рух на Запоріжжі набирав широкого розмаху, тоді козацька старшина просила допомоги в сусідніх областях. Із наказу Коша від 22 квітня 1758 року полковнику Сягайлу видно, що для боротьби з гайдамаками “в степные места”, крім запорозьких команд, була відправлена команда в 40 чоловік із Новосербії на чолі з армійським капітаном, а також із “Слободского полку доброконных вооруженных полтараста человек”. [2, с. 86]. Гайдамацький рух був народним рухом, і козацтво, як новослобідське, так і запорозьке, мало б підтримувати народ в його прагненнях як було у повстаннях С.Наливайка, Т.Федоровича, Б.Хмельницького – де козацтво становило ядро повстанської армії. Але тепер ситуація змінилася. Тепер офіційно як Новослобідський полк, так і Запорізький Кіш підтримували боротьбу російського уряду проти гайдамачини і брали в цьому участь. Вже це дуже їх поєднує.

Також Запоріжжя було пов'язане з Новослобідським полком і торгівельними відносинами. Через територію Нової Сербії і Новослобідського полку проходила транзитна торгівля з Польшею, Туреччиною, Кримом. В середині 60-х років XVIII століття на території Новослобідського полку щороку відбувалося 12 ярмарків. Запорожці привозили на ярмарки сіль, в'ялену рибу, вовну, коней [10, с. 285]. Хоча і в торгівельних справах були випадки непорозумінь та конфліктів. Так, у липні 1763 року Кіш Запорізький писав до коменданта фортеці Св. Єлизавети і прохав розібратися в одній справі. На ярмарку в Єлизаветградській фортеці підпрапорний Новослобідського полку Г.Диченко купив у запорожця Головка коня. Потім цього коня в підпрапорного відібрав якийсь служивий регулярних військ. А підпрапорний Диченко потребує гроші за коня з козака Головка. З цього ж листа ми можемо дізнатися, що запорожці активно їздили і “в другие слободские места с разными продажами” [4, арк. 77-78].

Хоча значна частина простого козацтва як в Новослобідському формуванні, так і на Січі співчували гайдамацькому руху і в значній мірі комплектували його. Так, окремі січові та новослобідські козаки ставали спільниками і по гайдамацьких справах. Ми знаємо, що Запорізька Січ завжди була “гніздом своєвольства”, притулком для всіх скривджених та знедолених. Багато повстань починалися саме на Січі. На сьогоднішній день дослідникам точно відомо, що в гайдамацькому русі активну участь брала частина січового товариства, а точніше незаможні і бідні козаки, голота та сірома, які не мали власності та капіталів, тому їм нічого було і втрачати. Незважаючи на те, що офіційно Кіш боровся з гайдамаками, і січова старшина видала не одне розпорядження про викорінення гайдамацтва, рядове, незаможне козацтво, навпаки, становило ядро гайдамачини. Навіть серед січових полковників і старшин траплялися випадки, коли вони допомагали (часто не

безкоштовно) гайдакакам. Схожу ситуацію ми спостерігаємо і в Новослобідському полку. Основна маса населення полку – рядове козацтво та селяни – щиро співчувало гайдамацькому руху, переховувало і годувало гайдамаків, поповнювало їх ряди. Навіть старшина Новослобідського полку була в цьому замішана. Причиною такого ставлення до гайдамаків могла бути ненависть до сусідів – зарозумілих прибульців-новосербців, які відчували за собою підтримку російської влади і були в більш привілейованому становищі, ніж новослобожани. Допмагаючи гайдакакам, людність Новослобідського полку таким чином прагнула помститися новосербцям за їх утиски, напади і кривди. Також це була можливість заробити або на гайдакаках, або разом з ними під час їх нападів на Польщу та на новосербські території [10, с. 282].

Про участь старшини у гайдамацькому русі чи про допомогу гайдакакам ми маємо такі відомості. В 1756 році заарештовано сотника новослобідського полку Ю.Табанця, за те, що він разом з гайдамацьким загоном (як з'ясовано, з наказу І.Хорвата) нападав на маєтності польських магнатів і грабував їх. На початку 1758 року відбувся суд над сотником Кам'янки Калмазом за те, що він дозволяв жити у своїй сотні запорожцям без паспортів, через що, очевидно, там переховувалися гайдамаки [10, с. 283]. В 1759 році звільнено з посади сотника слободи Плетений Ташлик С.Сича, за те що він знав, що люди його слободи гайдамачили в Польщі, але не доніс куди треба [11, с. 567-568]. В цьому ж 1759 році сотницького уряду позбавлено ольшанського сотника М.Донця, за те що він переховував гайдамаків у себе в слободі та допомагав їм зі спорядженням (допомагав їм вибиратися по здобич), за що і діставав від них частину здобичі [10, с. 282-283].

Були випадки, коли новослобідська старшина допомагала гайдакакам своєю бездіяльністю. Так в 1758 році, коли на території Бородаївки з'явилися гайдамаки, для боротьби з ними була вислана команда новослобідських козаків на чолі з молодшим сотником Ф.Даниленко. Та очевидно сотник не збирався ловити гайдамаків, а може і взагалі не шукав їх. Він доносив, що не знайшов їх. А тим часом відділ кінноти Пермського полку, надісланий з фортеці Св. Єлизавети, натрапив на цей гайдамацький загін і мав з ними сутичку. Це дало підставу звинувачувати сотника в тому, що він, як писав комендант фортеці Св. Єлизавети Юст новослобідському полковникові Адобашеві, “мало раченія в поиске гайдамак” виявляє [10, с. 283].

Про участь в гайдамацькому русі простих козаків, селян, міщан ми можемо стверджувати, ознайомившись з “Показаннями гайдамака Герасима Котляра”, міщанина, якого було затримано осінню 1757 року і допитано в фортеці Св. Єлизавети [9, с. 633-644]. Він розповів, що на гайдамацький промисел в Польщу він відправився разом з козаками, більшість з яких належала до запорізького товариства. Коли його гайдамацька

партія поверталася з свого промислу додому через “здешняго новопоселяемого слободского козацкого полку... слободу Красную”, від цієї партії відкололася частина гайдамаків, які лишилися в цій слободі “для пянства и взяття харчей”. Зрозуміло, що за горілку і харчі гайдамаки розраховувалися б з мешканцями слободи Красної грошима або награваним майном. Далі він повідомив, що в іншому гайдамацькому рейді на Умань гайдамацькі ватажки в якості розвідника відправили мешканця слободи Добрянки Волошиненка [9, с. 635-636]. Добрянки була поселенням Новослобідського полку.

В Інституті рукопису НБУ України є фонд “Архів фортеці Св. Єлизавети”, в якому зберігаються справи, присвячені гайдамакам, матеріали допитів та свідчення гайдамаків. Тут є зізнання 66 гайдамаків загонів М.Залізняка, з яких 10 були мешканцями слобід колишнього Новослобідського полку: Лихівка, Тернівка, Вись та інші [10, с. 284]. Отже, пройшли роки, було реорганізовано Новослобідський полк, та схильність до гайдамаччини колишнього новослобідського населення нікуди не ділася.

Як ми бачимо, взаємовідносини Новослобідського полку і запорізького козацтва були неоднозначними, і їх не можна вважати тільки негативними чи тільки позитивними. Насправді, вони були значно ширшими і охоплювали різні сфери людського життя. Якщо на поземельному ґрунті виникали конфлікти між новослобожанами та запорожцями, то під час несення військової служби ці суперечки відходили на другий план, і козаки Запорізької Січі та Новослобідського полку допомагали один одному. В торгівельних відносинах ми бачимо зацікавленість запорожців в торгівлі з новослобожанами, оскільки це можливість збільшити обсяги своїх торгівельних операцій, це нові ринки збуту, нові споживачі. Для Новослобідського полку торгівля з Запоріжжям це можливість отримувати все необхідне, як з території Вольностей, так із-за кордону. Якщо згадати участь частини козацтва Запоріжжя та частини новослобідського населення в гайдамацькому русі, то тут вони виступали спільниками, однодумцями, партнерами. Ґрунтовне і всебічне дослідження взаємовідносин Новослобідського полку з запорізьким козацтвом сприятиме розширенню і поглибленню нашого знання про останні часи запорізького козацтва, про його стосунки з російським урядом, допоможе краще зрозуміти причини та обставини зруйнування Запорізької Січі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев (1715–1774) // ЗООИД – Одесса, 1886. – Т. XIV. – С. 283–719.
2. Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 421с.

3. Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В.Мільчев, О.Посунько // Джерела з історії Південної України. – Т.7. – Запоріжжя, 2005. – С. 287-288
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.V. – Оп.1. – Спр.248.
5. Мільчев В., Пірко В. Новослобідський козацький полк // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.– С.351-352.
6. Полное собрание законов Российской империи. – СПб.,1830. – Т.15. – № 11393.
7. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т.1. – 400 с.
8. Сенатский Архив. – СПб., 1901. – Т.IX.
9. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678с
- 10 Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С.207-302.
11. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизавети // ЗООИД. – Одесса, 1889. – Т.15. – С.548–593.